

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

The Article deals with analysis of ethnic and national stereotypes in the mass consciousness of the Ukraine population in the condition of state independence. The stereotypes that revealing problem-solving questions of the citizen of Ukraine national psychology are considered.

Проблема. Розглядаючи наявність настанов щодо представників своєї та інших національностей, ми маємо змогу дослідити наявність певних етнонаціональних стереотипів у масовій свідомості українських громадян. Настанови та стереотипи створюють той стрижень, завдяки якому вимальовується реальний психологічний портрет національної спільноти. Завдяки настановам, а потім й стереотипам, створюються уявлення як про «чужу», так і про «свою» національну спільноту. Отже, такі уявлення є важливими, бо не викликає сумніву, що виявлення наявності певних етнонаціональних стереотипів допомагає побачити симптоми хворої свідомості суспільства.

Обговорення присутності типових уявлень про власний народ і представників інших етнічних спільнот представлена в численних наукових розвідках зарубіжних (Б. Андерсон, Й. Вирост, Е. Сміт, Е. Хобсбаум та ін.), російських (Ю. Бромлей Л. Гумільов та ін.), а також вітчизняних дослідників, таких як Є. Головаха, Н. Паніна, Т. Старченко, Н. Черниш, Л. Шкляр та ін.

Метою статті є виявлення особливостей формування етнонаціональних стереотипів в масовій свідомості громадян України на сучасному етапі на основі соціологічних досліджень.

За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1992 р. Інтегральний індекс національної дистанційованості (за 10 національностями: американці, білоруси, грузини, євреї, кримські татари, німці, поляки, румуни, угорці, цигани) склав у середньому 4,42 бала. Крім того, у 1992 р. лише українці (1,55 бала), росіяни (2,46 бала), білоруси (2,85 бала), українська діаспора (3,48 бала), поляки (3,77 бала) за шкалою національної дистанційованості мали показники, значення яких становило

менше 4 балів. Це свідчить про певний рівень толерантності до представників цих національностей, оскільки значення індексу національної дистанційованості менше 4 балів є показником готовності до більш-менш близьких соціальних контактів — сімейних, дружніх, сусідських, виробничих тощо. Значення індексу національної дистанційованості стосовно деяких національностей у 1992 р. перетинало позначку в 5 балів. До переліку національностей, які потрапили до числа тих, кого мають за відторгнених найбільшою мірою, увійшли цигани (5,55 бала), араби (5,37 бала), грузини (5,26 бала), кримські татари (5,09 бала). Це є ознакою того, що більшість населення України не бажало, аби представники цих національностей перебували на території України. Дозволимо припустити, що причиною такого відторгнення виступає наявність певного етнонаціонального стереотипу у свідомості населення України, який пов'язано із загрозою міжнаціональних сутичок за участю представників цих національностей. Представники інших національностей, таких як японці (4,56 бала), румуни (4,56 бала), негри (4,49 бала), французи (4,45 бала), німці (4,43 бала), американці (4,31 бала), угорці (4,24 бала), євреї (4,18 бала) за даними соціологічного моніторингу 1992 р., отримали значення від 4 до 5 балів¹. Отримані дані засвідчили, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд.

Матеріали соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України та їх аналіз свідчать, що протягом 1992–2006 рр., Інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) зріс із показника в 4,4 бала до 5,3 бала за 7-бальною шкалою. Якщо у 1992 р. найбільш нетолерантне ставлення (вище позначки в 5 балів) було до кримських татар, грузинів, арабів, циган, то вже у 2006 р. таке ставлення виявилось до чеченців (6,3 бала), арабів (6,1 бала), афганців (6,1 бала), циган (6,1 бала), китайців (5,9 бала), негрів (5,9 бала), азербайджанців (5,8 бала), турків (5,8 бала), американців (5,7 бала), грузинів (5,5 бала), кримських татар (5,5 бала), молдаван (5,4 бала), німців (5,3 бала), румунів (5,3 бала), угорців (5,3 бала), чехів (5,3 бала), євреїв (5,2 бала), словаків (5,1 бала), поляків (5 балів)².

Доходимо висновку, що в масовій свідомості ці групи не розглядаються як постійні жителі України, а виштовхуються на маргінеси українського суспільства. За винятком українців (2,1 бала),

представників української діаспори (3,2 бала), росіян (3,2 бала) та білорусів (4,1 бала) практично усі національності у 2006 р. виявляються відсунутими масовою свідомістю за позначку 5 балів і є так званими потенційними вигнанцями з країни. Крім того, динаміка показників, протягом 1992–2006 рр., дозволяє побачити, що суттєво знижується ступінь толерантності до титульної — української етнічної нації, відбувається зростання дистанції щодо представників інших основних етносів, які складають найчисельніші національні меншини, що мешкають в Україні — росіян та білорусів. Як бачимо, населення України навіть до самих себе ставиться недобре, не говорячи вже про представників інших національностей. Отже, результати моніторингу, протягом років незалежності, виявляють вкрай несприятливу тенденцію зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від усіх національностей. У представників української національної спільноти набуває розвитку ксенофобія та ухил до національного ізоляціонізму. Ще у 2002 р. Н. Паніна назвала підвищення рівня ізоляціонізму та ксенофобії феноменом, який охоплює усі соціальні групи та верстви населення України³.

Попри такі невтішні дані треба відзначити, що, натомість, соціологічні дослідження в іншій площині демонструють, що серйозні конфлікти в етнічній царині суспільству не загрожують. Протягом 1992–2006 рр., за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, на питання «Чи були у Вас упродовж останнього місяця які-небудь конфлікти, що вивели Вас з душевної рівноваги?» лише 1,9% і 0,3% респондентів відповідно відповіли, що мали конфлікти з приїжджими з інших країн; 3% і 2,5% мешканців України відповідно, що мали конфлікти з людьми, які ображають чужу національну гідність. Загалом, у ієрархії відповідей, ці конфлікти посіли останні позиції. За даними того ж самого щорічного соціологічного моніторингу, протягом 1994–2006 рр., за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців не доводилось — 88,1% і 93,1%; росіян — 85,7% і 92,8%; євреїв — 86% і 96%; інших національностей — 83,5% і 91,6%) громадян України відповідно. Однак, виявляється, упевненості, що не виникатимуть міжнаціональні конфлікти, протягом 1995–2006 рр., не вистачало 53,6% і 49%; вистачало — 10,1% і 12,6%; важко було сказати, вистачало чи ні — 32,4% і 32,7%; не цікавило це

питання — 3% і 5,2% відповідно громадян України. При тому, приблизно третині населення України, протягом того ж самого періоду, не вистачало взаєморозуміння між людьми різних національностей (27,1% і 36,6% відповідно), вистачало — 35% і 22,4%; важко було сказати, вистачало чи ні — 30,4% і 31,6%; не цікавило це питання лише 6,5% і 9% громадян України відповідно⁴. За даними іншого опитування, яке проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» та Центром «Соціальний моніторинг» у 2004 р., на питання «Як Ви вважаєте, чи існують в українському суспільстві міжнаціональні конфлікти?», 7% опитаних відповіли «Так, існують, і дуже серйозні», 14% — «Існують, і доволі серйозні»; 41% вказує, що незначні конфлікти в етнічній сфері існують, 27% вважають, що конфліктів зовсім немає⁵.

Усі вищенаведені показники дозволяють охарактеризувати психологічний портрет українських громадян у сфері міжнаціональних відносин як насторожений. Але не слід поспішно пояснювати ці позиції етнорадикалізмом. Як відзначає Н. Победа, вони мають підставою захисну форму національної ідентичності, до того ж ідентичності перервної, соціально суперечливої і ускладненої труднощами виживання⁶. Л. Павлюк відзначає, що величезна група гетеростереотипів України, як і її автостереотипів — це стереотипи розмитої ідентичності⁷. І дійсно, безумовним є існування поширеного в Україні стереотипу подвійної ідентичності, який характеризується неспівпаданням національної належності особи з мовною поведінкою і культурними орієнтаціями. Не рахуватися з існуванням маргінального стереотипу, який виник внаслідок міграцій, міжнаціональних шлюбів тощо і є особливо характерним для Сходу і Півдня України, де українська мова ніколи не мала домінуючих позицій, а вплив російської культури був визначальним — означає, наголошує О. Кривицька, робити небезпечну помилку⁸.

Отже, за результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р., виразно ілюструють ступінь укоріненості громадян країни в російську культуру відповіді на запитання: «Якби у Вас була можливість вибрати книгу зарубіжного автора, яку Ви дуже хотіли б прочитати, якому перекладу цієї книги Ви віддали б перевагу — українському чи російському?». Відносна більшість (36,8%) узяла б російський переклад, 28,7% — український, для 28,3% — не має значення. При цьому, жителі Заходу країни радше віддали б перевагу українському (69,7%), Центру —

який трапляється під руку (40,1%), Сходу і Півдня — російську (62% і 58,4%, відповідно). Якщо ж ми зіставимо показники, які вже розглядали окремо, то теж вимальовується дуже цікава картина. З Україною загалом себе співвідносять, як було зазначено попередньо, 31,3%, а до української культури — 56,3%; до Росії — 1,5%, а до російської культурної традиції — 11,3%; до Радянського Союзу — 2,9%, а до радянської культурної традиції — 16,4%; до Європи — 0,8%, а до загальноєвропейської культури — 6,6%. Також важливе і те, що до української культурної традиції віднесли себе більше громадян, аніж вважають українську мову рідною (56,3% проти 52%) і значно більше, ніж сукупна частка тих, хто спілкуються українською і переважно українською мовою (56,3% проти 46%). Серед тих, хто є послідовником української культури, кожен п'ятий (20%) — російськомовний. Серед послідовників радянської культурної традиції кожен четвертий (25%) — україномовний⁹. Таким чином, маємо відзначити, що мовна поведінка громадян України не завжди корелює з їх культурною орієнтацією, але кореляція існує, і досить висока. При цьому, як виявляється, українська культурна ідентичність властива значному числу російськомовних мешканців України, що свідчить про достатню вкоріненість стереотипу маргінальності (подвійної ідентичності) у масову свідомість українського населення.

Основні претензії до української культури, озвучені чи приховані, відтворюються у колективній свідомості як стереотипи неprestижності: українська культура архаїчна, візуальний образ українця є відсталим, все українське немодне. На парламентських слуханнях 2003 р., присвячених становищу української мови (в Україні!), у черговий раз звучали різні варіації теми неprestижності: українська мова — химерна мова маргіналів та аутсайдерів, андерграундно бути українцем¹⁰. Л. Нагорна наголошує на визначенні так званої автоетнофобії, коли багато українців демонструють нелюбов до всього українського і бажання при першій же можливості виїхати за межі країни¹¹. Суттєвим є вплив політико-культурного обмеження України на рівні безпросвітної провінційності — столітнього культивування (усілякими і, здебільшого, силовими засобами) образу недолугої молодшої сестри. Провінційність передусім позначається на здатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших¹².

Відповідно до результатів опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2005 р., найвищий рівень компліментарності існує у жителів України з українцями та росіянами. Згідно відповідей на питання «З представниками яких національностей Ви хотіли б жити по сусідству?», і українців, і росіян хотіли б мати сусідами близько половини опитаних (46,4% і 44,3% відповідно). У 2000 р. картина була іншою: українців хотіли бачити сусідами близько третини опитаних, росіян — лише понад чверть. Найбільший відсоток тих, хто хотів би мати сусідами українців — серед жителів Сходу (50,5%), найменший — Півдня (39,9%). Відсоток таких осіб серед жителів Заходу і Центру ближчий до середньоукраїнського — 49,9% і 43,3%, відповідно. Більше відмінностей між регіонами за відсотками тих, хто хотів би жити по сусідству з росіянами. На Заході їх лише 26,6%, у Центрі — 42,9%, на Півдні — 40,9%, на Сході — 57,3%. Високий рівень взаємної компліментарності українців і росіян засвідчили відповіді на питання «На представників яких національностей найбільшою мірою схожі українці?». Понад половина (54,2%) опитаних відповіли — на росіян, близько третини (31%) — ні на кого. Тих, хто визнав схожість українців з представниками інших національностей, було значно менше: в кожному разі, крім визнання схожості з поляками (7%) — не більше 2%. Проте, існує помітна різниця у відповідях між регіонами. На Заході більшість (54,7%) опитаних вважають, що українці не схожі ні на кого, і лише 23,8% — що вони схожі на росіян. У Центрі — відповідно 32,7% і 50,8%, тобто майже так само, як і в країні в цілому. На Півдні та Сході виразно переважає думка про схожість українців і росіян (71,9% і 66,8%, відповідно). У 2000 р. відносну більшість становили прихильники думки про несхожість українців на представників жодних інших національностей. Тих, хто вважав, що українці найбільшою мірою схожі на росіян, було понад третини. Отже, за п'ять років у суспільній свідомості відбулися відчутні зміни стосовно цих позицій. Більшість опитаних в Україні (74,2%) по всіх регіонах, за винятком Заходу, відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (на Півдні — 91,4%; Сході — 83,6%; у Центрі — 72,2%; натомість, на Заході — 47,6%). Також значну схожість у культурі, традиціях і поглядах українців в Україні й росіян в Україні відзначили 75,9% (на Півдні — 91,4%; Сході — 87,9%; в Центрі — 71,9%; натомість, на Заході — 49,9%). Понад третина опитаних

(37,9%) вважають схожими в культурі, традиціях і поглядах жителів Центральної України і жителів Галичини, вважають їх несхожими — 21,1%. Серед жителів Заходу перших 47,2%, других — 19,2%; Центру: відповідно 39,9% та 24,5%; Півдня: 25,1% та 22,2%; Сходу: 36,2% та 18,5%. Водночас у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої само думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу. Лише дещо більше чверті опитаних вважають схожими в культурі, традиціях і поглядах жителів Галичини і жителів Донбасу (26,2%), вважають їх несхожими — понад третина (36%). На Заході першої думки дотримуються 31,7%, другої — 34,8%; у Центрі відповідно 29,6% та 40,1%; на Півдні — 21,2% та 37,4%; на Сході — 22,1% та 31,8%. З наведеними даними про схожість національних характерів, культур, традицій і поглядів жителів різних країн і регіонів корелюють дані про ставлення жителів України в цілому та її окремих регіонів до різних країн, міжнародних об'єднань та регіонів України. При відповідях на питання «Наскільки добре Ви ставитеся до...?», виявилось, що найкраще жителі України ставляться до власної країни — 90,1%. Добре ставлення до України майже однаковою мірою задекларували більшість жителів у кожному регіоні: на Заході — 90,7%, у Центрі — 87,9%, на Півдні — 93%, на Сході — 90,4%. Друге місце серед країн за симпатіями українських громадян займає Росія — 82%; третє — Польща (68,6%), четверте — країни ЄС (67,1%), п'яте — США (52,7%). Серед регіонів України на першому місці за симпатіями її жителів загалом стоїть Східна Україна — 88,6%; на другому — АР Крим (87,1%), на третьому — Донбас (86%), на четвертому — Західна Україна (78,8%), на п'ятому — Галичина (75,2%). Отже, до кожного із зазначених регіонів ставляться добре переважна більшість жителів України. На Заході добре ставлення до Росії засвідчили 60,4% (що не так уже й мало, за словами деяких вітчизняних та іноземних експертів, для націоналістичного регіону); у Центрі — 79,6%; на Півдні — 93,7%; на Сході — 91,3%. Ставлення до Центральної України є більш-менш однаковим у всіх регіонах. До неї добре ставляться 89% жителів Заходу, 87% — Центру, 89,4% — Півдня, 80,6% жителів Сходу. До Західної України добре ставляться 91,5% жителів Заходу, 84,2% — Центру, 77,1% — Півдня, і 67,1% жителів Сходу. Східна Україна викликає симпатію у 82,1% жителів Заходу, 85% — Центру, 93% — Півдня, 93,8% — жителів Сходу. АР Крим також користується

симпатією переважної і приблизно однакової більшості жителів усіх регіонів України: 79,1% — на Заході, 84,5% — в Центрі, 94,1% — на Півдні, 90,7% — на Сході. У ставленні до Галичини розбіжності є більш відчутними. До неї ставляться добре 88,1% жителів Заходу, 81,5% — Центру, 72,5% — Півдня, і 63,9% жителів Сходу. До Донбасу ставляться добре 77,3% жителів Заходу, 82,9% — Центру, 91,7% — Півдня, і 91,6% жителів Сходу¹³.

За результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р., завдяки оцінкам респондентів різних регіонів ступеню своєї близькості до жителів інших регіонів України та сусідніх (референтних) країн за 0–10-бальною шкалою, в цілому громадяни України вважають більш близькими до себе за характером, звичаями, традиціями жителів Росії (6,82 бали) та Білорусі (6,04 бали), ніж Західного регіону власної країни (5,87–5,66 бали). В окремих регіонах диференціація за соціокультурною ідентичністю виглядає так: жителі Заходу вважають рівною мірою близькими до себе поляків (4,44 бали) та донеччан (4,36 бали); представники Центру вважають більш близькими росіян (6,39 бали), ніж мешканців Буковини (6,22 бали), Галичини (6,15 бали), Закарпаття (6,07 бали); жителі Півдня — більш близькими росіян (8 балів), ніж жителів Слобожанщини (7,56 бали), Києва (7,55 бали), загалом Центрального регіону (7,18 бали), жителі Сходу — більш близькими росіян (8,37 бали), ніж кримчан (7,82 бали), жителів Півдня (7,84 бали), Києва (7,38 бали)¹⁴. Отже, жителі України загалом відзначають значно більшу схожість громадян України і громадян сусідніх держав, ніж жителів різних регіонів України. Причому такої думки дотримуються жителі всіх регіонів. Відразу привертає увагу те, що більше жителів України симпатизують іноземній державі — Росії, ніж будь-якому з регіонів власної країни. Однак, не можна не помітити також, що ставлення жителів Заходу до Сходу та окремих його регіонів є кращим, ніж ставлення жителів Сходу до Заходу та Галичини зокрема. Це можна пояснити кращою обізнаністю жителів Заходу про Східну Україну, яка тривалий час була об'єктом трудової міграції із Західної України та відсутністю щодо неї у масовій свідомості стереотипів на зразок тих, що тривалий час формувалися щодо Західної України радянською пропагандою. Водночас, доходимо висновку, що існує значний потенціал для подолання міжрегіональних суперечностей, про що свідчить те, що перше місце за симпатіями жителів України посідає їх власна держава, і кожному з українських

регіонів симпатизують переважна більшість жителів України загалом і більшість жителів кожного регіону зокрема¹⁵.

Висновки. Українські громадяни за своїми соціально-психологічними настановами (завдяки яким можна виявити існування певних стереотипів) стосовно сфери міжнаціональних відносин характеризуються як досить неоднорідний етнічний контингент. Інтегральна національна толерантність в Україні зміщена, з тенденцією зростання індексу, до негативного полюсу. Отже, надалі вірогідно доведеться вести мову про інтегральну національну нетолерантність. Водночас, існує потенціал для єднання країни, оскільки етнонаціональні стереотипи, вкорінені в масовій свідомості, за умови грамотної етнонаціональної політики держави, можуть стати об'єднуючим чинником української поліетнічної нації, якщо згадати відоме протиставлення «ми — вони», тому що явних проявів серйозних міжнаціональних конфліктів не спостерігається.

¹ Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін / Наталія Паніна. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — С. 448, 449.

² Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2006 років // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 480, 481.

³ Див. 1. — С. 455, 458.

⁴ Див. 2. — С. 458, 468, 496, 500.

⁵ Тищенко Ю. Українська поліетнічність та принципи толерантності // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Юлія Тищенко. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С. 120.

⁶ Победа Н. Моделі української ідентичності / Нелі Победа // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: Стилос, 2003. — С. 217.

⁷ Павлюк Л. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності / Людмила Павлюк // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: Стилос, 2003. — С. 197.

⁸ Кривицька О. Етнічний плюралізм як фактор розвитку поліетнічної держави / Олена Кривицька // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе: III-ий международный семинар, 11–14 мая 2004 г., г. Алушта: тезисы докл. — Симферополь, 2004. — С. 115.

⁹ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 7 (79). — С. 3–7.

¹⁰ Див. 7. — С. 200.

¹¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. — К.: ІПІЕНД, 2002. — 207 с.

¹² Ібрагімова І. Питання ідентичності в політико-правовому контексті / Іванна Ібрагімова // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: СтилоС, 2003. — С. 115.

¹³ Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1 (73). — С. 9–12.

¹⁴ Див. 9. — С. 11, 12.

¹⁵ Див. 13. — С. 12.